

סקירת ספרים

משדרים תחת אש: רדיו חינוכי במצבי חירום. ספרה של אלה בן-עטר (2019). הוצאת פרדס, 200 עמודים

אורי פז*

שער הכניסה לספרה המרתק של אלה בן-עטר חוצה את שדות הכלניות של יישובי הדרום וחושף את הניגודיות החריפה בין האדום הקסום של הטבע לאדום המטלטל של המלחמה; כמו-גם את הפער הענק המוצג מיד בפתיחה (עמ' 11) בין "נאום הכלניות" של הרמטכ"ל לשעבר גנץ לנאום הנגד של ראש מועצת אשכול דאז חיים ילין בקיץ 2014, במהלך מבצע "צוק איתן": בין "השדות שיוריקו, הכלניות, הפרחים והיציבות שיהיו פה להרבה מאוד שנים" לעומת "הטנקים שרמסו כל חלקה בדרכם לרצועה והקרקע שם לעולם לא תחזור למה שהייתה". בדיוק על הקרקע הזו, שנחרכה מאז 2001 במציאות של רקטות, טילים ועפיפוני תבערה, קם וצמח הספר **משדרים תחת אש**, שנקודת המוצא שלו כרוכה בדילמת המסרים המועברים בשני הנאומים הללו: מדוע התקבלו דבריו הקשים של ילין (טנקים רומסים) כמחזקים, ואילו דברי הרמטכ"ל (כלניות פורחות) נדחו כבלתי אמינים? ובמבט רחב יותר, בשעה ששדה הקרב מתחולל בעומק האוכלוסייה האזרחית והחזית היא העורף, אילו מסרים המועברים בתקשורת תורמים לחוסן האישי והקהילתי של האוכלוסייה ואילו מהווים פגיעה בתחושת החוסן? בשאלות הללו טמון הרציונל של הספר, הרואה בתקשורת ההמונים בכלל, וברדיו בפרט, כלי חשוב ביותר בפיתוח חוסן אישי וקהילתי, במושגים של עמידות הפרט והקהילה מול האיום המתמשך. הוא לוקח אותנו למסע בזמן של "דרום אדום" בין השנים 2008 – 2014 וחובק שלוש תקופות של עימותים צבאיים משמעותיים: "עופרת יצוקה", "עמוד ענן" ו"צוק איתן".

לראשונה, הספר מאפשר הצצה נדירה אל זירה תקשורתית ועולם תוכן, שמעטים מאתנו מכירים, כלומר רדיו חינוכי, שהוא תחנת שידור ללימוד והכשרה. שידורי התחנה מצומצמים, ממוקדים מבחינה גיאוגרפית ברדיוס השידור של אזור מוגדר ומופנים לקהל מאזינים מוגדר. במצב זה מתחדדת המשמעות של הקהילה, שחבריה חווים במשותף את ההתמודדות עם האיום והסכנה. ההנחות והתפיסות השונות לגבי תפקידה של תחנת רדיו מעין זו והשפעתה על הציבור וחוסנו לא נבחנו עד כה בכלל, ובאופן מחקרי בפרט. זוהי הסיבה שספר זה לקח על עצמו את המשימה להאיר מנקודת מבט ייחודית ופורצת דרך את מאפייניה ויכולותיה של תחנת רדיו קטנה, הכי מקומית והכי פחות נחשפת ונחשקת, אבל בה-בעת בעלת פוטנציאל אדיר בכל הקשור לחיזוק החוסן בקהילה. למרות שאין ביכולתה להוות כיפת ברזל בהגנה מפני רקטות או אירועי טרור, היא בהחלט מסוגלת, כטענת הספר, לסייע לציבור בהתמודדות רגשית ונפשית וכן להגביר את תחושת הביטחון בקהילה באמצעות כיסוי תקשורתי מעודכן, שייצור תחושה חלקית של שליטה במצב. דווקא

*ד"ר אורי פז (uripaz1111@gmail.com), המרכז לתקשורת בינלאומית באוניברסיטת בר-אילן ומכון "כנרת" למחקר חברה ביטחון ושלוש ע"ש רא"ל דן שומרון, מרצה במכללה האקדמית הדסה ירושלים. לשעבר מנכ"ל ערוץ הכנסת, סמנכ"ל התוכן בחברת החדשות (ערוץ 12), ראש מחלקת החדשות והאקטואליה וממלא מקום מפקד גלי צה"ל.

קרבתה האישית של החוקרת לזירת האירועים – כתושבת המקום, כמורה, כמרכזת מגמת תקשורת רדיו בתיכון שער הנגב הסמוך לשדרות וכמרצה לתקשורת במכללה האקדמית ספיר – מעניקה לה בעיניי יתרון חשוב בהבנה ובניתוח מקרה הבוחן המיוחד של תחנת הרדיו החינוכית "קול הנגב", ששידוריה מופנים ישירות ותחת אש לתושבי הנגב המערבי ועוטף עזה.

הספר מתבסס על עבודת הדוקטורט של אלה בן-עטר שבוצעה באוניברסיטת בר-אילן. הוא נחלק לתמישה פרקים מובנים בחלוקה היוצרת זרימה מרשימה ביניהם. הפרק הראשון – "חוטף עזה זה הריאליטי החדש" – מציג את השיח הספונטני של השדרנים בזמן חירום ("נמשיך ונעדכן, אנחנו לא משקיטים את שידורים; בשעה הקרובה נפרוק קצת שעל ליבנו"). הפרק השני – "בזמן שיורים עלינו" – מתמקד ברדיו כבמה ציבורית להעברת מסרים בחירום (הגישה האקולוגית והשיח המוסדי), כולל ניתוח ראיונות משודרים עם אנשי ציבור וקהילה. בפרק השלישי מוצגות שיחות עם מאזינים כאמצעי לחיזוק השדרנים – "שמרו על עצמכם שם בדרום". לאחר מכן, בפרק הרביעי, מוצג שיח ביקורתי הקשור לחופש הביטוי של התקשורת בכלל ושל השדרנים בפרט ("האמת היא החלל הראשון של המלחמה"); בעוד הפרק שלאחריו עוסק בשידורי המוסיקה ושפת השירים המשודרים בנוגע לתרומתם לחוסן ("עברנו את פרעה, נעבור גם את זה").

משדרים תחת אש מנוסח באופן רהוט וקולח, תוך שהוא בוחן לעומק מה מתרחש מאחורי המיקרופון של תחנת שידור חינוכית, הפועלת במגמת התקשורת והרדיו במכללת ספיר. הוא חושף שיח ספונטני, המתנהל בקרב חבורה של סטודנטים הרחוקים מלהיות אנשי מקצוע בתחום הרדיו; בדיוק כשם שהם אינם קרובים לביצוע תפקודים בסיסיים של מומחיות במצבי לחץ ובניית חוסן קהילתי. כאן גם טמון ייחודו וקסמו של הספר. מתוך השידורים הרבים מצטיירת חבורה מופלאה ומרגשת של צעירות וצעירים אידיאליסטים, מוכשרים ואמיצים, היושבים בקו האש ומסכנים את חייהם. הם מנסים כמיטב יכולתם לתמוך ככל הניתן בתושבים המקומיים ולהעניק להם כתף חמה ואוהדת. בהיבט המחקרי, הכולל ניתוח איכותני של שידורים ושיחות עם מאזינים (נדגמו 198 שעות בשעות השיא של שידורי הרדיו), מוצגת תרומתו הרבה של המחקר בהרחבת ההתייחסות למרכיבי החוסן בטווח הנע בין מסרים המקדמים חוסן (פונקציה) לבין מסרים הפוגעים בחוסן (דיספונקציה). המחקר העלה כי אף שלא התכוונו לכך, האופן בו השדרים-סטודנטים מוסרים את המידע רווי בתיאורי מצבים שליליים ופגיעה בחוסן האישי והקהילתי של המאזינים במקום לחזקו. זאת, תוך שימוש בביטויים שיש בהם כדי 'להזיק' למאזיניהם מנות גדושות של חרדה. בין הדוגמאות הבולטות של היגדים המהווים דיספונקציה למרכיב ההרגעה: "הפחד שלי, שיום אחד הם יחפרו לכיוון הלא נכון... אני מפחד שיום אחד יצוץ משם איזה חמאסניק... אני בסטרס נורא"; "פשוט בזמן האחרון נגמר לי פתאום האוויר. יש לי מן התקף אסטמה... אני לא מצליח לנשום".

הכותבת אינה חוסכת, ובצדק, את שבט ביקורתה מהסטודנטים המשדרים; אך עושה זאת ברגישות, תוך התחשבות בחוסר מקצועיותם, ניסיונם והכשרתם. בסופו של דבר, הרי ניתן לראות בהם עתודה מופלאה של שדרים צעירים, שעם הכוונה והכשרה מקצועית נכונות, וכמובן גם עם פיקוח מקצועי ראוי, הם יעמדו בעתיד בחוד החנית של הרדיו בישראל. בנקודה זו, הנוגעת בפיקוח המקצועי הנדרש, חסר בספר בירור ודיון סביב השאלה המתבקשת: מיהו "האבא" או "האמא" של הרדיו החינוכי, בדרום, בצפון ובכל מקום אחר? מי אחראי עליו ומי באמת יכול לקחת על עצמו את

הניהול המקצועי וההכשרה? משרד החינוך? תאגיד השידור "כאן"? בעבר היתה זו רשות השידור, שהקימה ולקחה תחת חסותה את הרדיו החינוכי. והיום? לכל הפחות מעיון בספר, התשובה אינה ברורה. עם זאת, התחושה היא שהרדיו החינוכי, שנועד לספק חוויית לימוד מעשית וחברתית, נשכח ונזנח לאנחות. בן-עטר אמנם מציינת כי תחנת "קול הנגב" פועלת באמצעות מתן חופש ביטוי נרחב ומאפשרת לכל שדרן לפתח סגנון ייחודי משלו ללא התערבות מצד ההנהלה; אבל מיהי בדיוק אותה "הנהלה"? כך או אחרת, בהיבט המעשי, החוקרת אינה ממתינה לגורם רשמי כלשהו שימלא את החלל הריק שנוצר בתחום הניהול וההכשרה המקצועית. היא מסיקה שהיכולת לבנות חוסן קהילתי אינה ספונטנית ואינטואיטיבית, אלא מחייבת ידע מוקדם ומודעות רבה למרכיבי החוסן, ולכן מציעה מודל יישומי לפעילות תחנת רדיו בשעת חירום. בפרק נרחב וחשוב במיוחד (פרק 6, עמ' 167) היא מתכללת את כל הממצאים והתובנות ממחקרה ומציעה תכנית התערבות לשעת חירום. תכנית הכוללת כלים מעשיים לרתמת כלי התקשורת לחיזוק החוסן הקהילתי בימי חירום, בדומה למה שעשה הרדיו במלחמת המפרץ הראשונה ב-1991. המודל היישומי מתמקד בהיערכות מוקדמת בשגרה למצב חירום אפשרי (pre-crisis), בהכשרה תיאורטית ומעשית בתחום מצבי לחץ ובהפעלת תחנה בחירום, כמו-גם בשילוב של אנשי קהילה ותלמידי תיכון ככתבי שטח בשעת חירום ועוד.

בעיניי, חשיבותו הרבה של מודל מעין זה היא ביכולתו לשמש ארגז כלים מעולה ליישום מידי גם בקרב תחנות הרדיו הארציות והמקומיות, העוסקות במובנים רבים בפעילות דומה לזו של הרדיו החינוכי, ודאי תחת אש. בהקשר זה ראוי היה להציג מודלים דומים הפועלים בעולם המערבי בעיקר באירועי חירום (כמו אסונות טבע, לאו-דווקא מלחמה), ובעיקר להרחיב את היריעה באשר לחלוקת העבודה, הנדרשת בין כל תחנות הרדיו המשדרות כיום בחירום כדי לאחד כוחות ולמקסם את שיתוף הפעולה ביניהן. בנוסף, ראוי גם להתבונן במחקר עתידי בסינרגיה המתפתחת בין הרדיו לאינטרנט, בעיקר בפלטפורמות החברתיות המתפתחות בקצב מסחרר, ולהתאים את המודל היישומי החדש גם למציאות המורכבת ומרובת הרבדים בתקופות של איום וחירום; שהרי, כטענת החוקרת, התפתחות הרשתות החברתיות הגבירה את הקשר המידי והאישי בין התחנה למאזיניה, והתערבות הטכנולוגיה יוצרת תופעות חדשות במבנה ובמיצוב השותפים לשיח התקשורת.

בהיבט התיאורטי, תיאור וניתוח ההתרחשויות בתחנת השידור החינוכית נעשו תוך ביסוס התובנות בעזרת תיאוריות מרכזיות בשדה הפסיכולוגיה החברתית העוסק במצבי חירום וחוסן וכן בשדה תקשורת המונים, תוך מיקוד המבט בטרנזיאל הגלום ברדיו החינוכי. ייחודה של העבודה הוא בראיית הזיקות המשותפות בין שני השדות ובשילוב תרומתם ההדדית למחקר. יחד-עם-זאת, ניתן להרחיב את הפרספקטיבה התיאורטית ולהתייחס גם לגישות תקשורתיות נוספות, שכן ניתן לזהות סימנים המעידים על חזרה לגישות המייחסות לתקשורת השפעות חזקות ביותר ברוח דימויי "המחט התת-עורית" ו"קליע הקסם". הרדיו מיקסם את מאפייניו ויתרונותיו ו'הזריק' לאזרחים במהלך הלחימה מידע מציל חיים והוראות התנהגות במינונים גבוהים.

התחושה הכללית העולה מקריאת הספר הינה החמצה על-כך שהרדיו החינוכי, כמודל שידור ייחודי, אינו זוכה למקום הראוי לו במפת השידורים בישראל. לצד זאת, הוא מספק הזדמנות פז להגברת ההכרה והמודעות לעצם קיומו וחשיבותו בשגרה ובחירום כאחד. בעיניי, זהו ספר חובה לא רק לסטודנטים, לאנשי מקצוע ומחקר מתחומי התקשורת, הפסיכולוגיה והחינוך, אלא גם

לראשי היישובים שבתחומם הוא פועל. כפי שמוכח בספר זה, הרדיו החינוכי, יותר מכל כלי תקשורת אחר, מסוגל לאפשר למקבלי החלטות ולמעצבי מדיניות למקד את המאמץ בקהילתם, לחזק את החוסן ולהציל חיים. כל שעליהם לעשות הוא להרים את הכפפה שהניחה להם בן-עטר.